

С. О. Алексєєв*

МІСЦЕ МІЖНАРОДНОГО ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

В останні роки ріст міжнародних комерційних зв'язків, інтеграція України у світову економіку, збереження історично тісних господарських зв'язків із країнами СНД, міграція населення привели до того, що українські громадяни й організації стали активними учасниками міжнародного ділового обороту. Захист особистих і майнових прав вітчизняних суб'єктів за кордоном викликав об'єктивну необхідність укладення міжнародних угод, спеціально присвячених взаємному визнанню прав фізичних і юридичних осіб однієї держави на території іншої при здійсненні ними господарської діяльності.

Сукупність міжнародно-правових норм, що регулюють співробітництво держав в області розгляду спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської та іншої діяльності, вбачається можливим позначити терміном "міжнародний господарський процес". Підручники й курси міжнародного права традиційно містять розділи, присвячені співробітництву судів та інших установ юстиції. Зокрема, Г. В. Ігнатенко виділяє самостійну галузь міжнародного права — правова допомога й інші форми правового співробітництва. На його думку, вона являє собою "систему нормативного (конвенційного) регулювання й організаційно-правових (інституційних) засобів, які мають метою взаємне визнання й рівне забезпечення особистих і майнових прав індивідів і юридичних осіб однієї держави на території іншої. Маються на увазі погоджені заходи, які гарантують захист таких прав у судах та інших установах юстиції, у зв'язку із чим передбачається співробітництво відповідних установ"¹.

Інший автор П. Н. Бірюков питання правової допомоги у цивільних справах, визнання й виконання іноземних судових і арбітражних рішень включив у розділ "Міжнародне співробітництво по спеціальних питаннях"².

Потрібно сказати, що норми міжнародного цивільного процесуального права містяться у змісті багатьох міжнародних договорів.

У рамках Європейського Союзу діє Брюссельська конвенція про підсудність, визнання й виконання судових рішень з цивільних і торговельних справ від 27 вересня 1968 р., а також Луганська Конвенція про юрисдикцію, визнання й виконання судових рішень у цивільних і торговельних справах від 16 вересня 1988 р., відкрита для приєднання будь-якій державі, яка не бере участі в ЄАСТ.

Україна бере участь у Гаазькій конвенції з питань цивільного процесу від 1 березня 1954 р., а також з недавнього часу у двох Гаазьких конвенціях, прийнятих на додаток і розвиток до першої. Це конвенції про вручення за кордоном судових і позасудових документів з цивільних і торговельних справ від 15 листопада 1965 р. і про одержання за кордоном доказів з цивільних і торговельних справ від 18 березня 1970 р. З 14 вересня 1994 р. для України набула чинності Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 7 червня 1968 р., Угода про порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності 1992 р., а також Угода про порядок взаємного виконання рішень арбітражних, господарських і економічних судів на території держав-учасників Співдружності від 6 березня 1998 р. Стосовно країн, які не беруть участі в Угоді 1992 р., порядок вирішення спорів визначається Конвенцією про правову допомогу і правові відносини з цивільних, сімейних і кримінальних справ від 22 січня 1993 року.

При розгляді спорів за участю юридичних осіб, доміцільюваних у країнах далекого зарубіжжя застосовуються положення відповідних договорів про надання правової допомоги. Зокрема, в основному, європейськими державами укладені двосторонні угоди про вільний доступ і порядок виконання судових доручень.

© Алексєєв С. О., 2008

* здобувач Інституту законодавства Верховної ради України (м. Київ)

¹ Международное право: Учебник / Под ред. Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунова. — М., 1995. — С. 268.

² Бирюков П. Н. Международное право: Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 344-350.

Можливість примусового виконання арбітражних рішень забезпечено значним числом міждержавних договорів. Серед останніх Конвенція про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень від 10 липня 1958 р.; Конвенція про вирішення інвестиційних спорів між державами та особами інших держав від 18 березня 1965 р. (Вашингтонська конвенція).

Обсяг і характер правової регламентації співробітництва держав у цій сфері дозволяє говорити про те, що сформувався міжнародно-правовий інститут — відносно відокремлений комплекс норм, який є частиною міжнародного цивільного процесу, і який умовно можна позначити “міжнародний господарський процес”.

У літературі термін “міжнародний господарський процес” практично не зустрічається, на відміну від категорії “міжнародний цивільний процес”. Заради справедливості відмітимо, що зміст, вкладений в категорію “міжнародний цивільний процес”, різними авторами розуміється далеко неоднаково.

Такі вчені, як: І. С. Перетерський, Л. А. Лунц, В. П. Звеків, О. М. Садіков, М. Г. Розенберг та інші — під міжнародним цивільним процесом розуміють частину національного цивільно-процесуального права, сукупність питань, виділених за ознакою їх зв'язку зі справами, які виникають в умовах міжнародного обороту, міжнародного життя³.

Міжнародний цивільний процес у всіх курсах і підручниках з міжнародного приватного права розглядається як складова частина навчальної дисципліни, але не включається у сферу дії й систему міжнародного приватного права як галузі права. А. Л. Маковський щодо цього зазначає, що “хоча в науковому обізі міжнародний цивільний процес нерідко розглядається як підгалузь або складова частина міжнародного приватного права у дійсності процесуальні права іноземців, визнання й виконання іноземних судових і арбітражних рішень регулюються нормами публічного, а не приватного права. Ці норми цивільних процесуальних і арбітражного процесуального кодексів та інших процесуальних законів мають мало спільного з нормами власне міжнародного приватного права і не можуть бути об'єднані з останніми”⁴.

На противагу такій позиції існує думка Л. П. Ануфрієвої, яка вважає, що “міжнародний цивільний процес є і частиною об'єктивного міжнародного приватного права, і складовим елементом науки, яка вивчає відповідну правову галузь”⁵, а тому необхідно “включити до складу міжнародного приватного права як галузі права міжнародний цивільний процес”.

Все-таки, на наш погляд, якщо розглядати міжнародне приватне право як галузь права, то у вузькій рамці цієї галузі, з доволі визначеним предметом і методом регулювання, міжнародний цивільний процес втиснути неможливо. Х. Шак пише з цього приводу, що “міжнародне цивільне процесуальне й міжнародне приватне право є не додатком, а доповненням один до одного. ... Міжнародний цивільний процес у жодному разі не є додатком міжнародного приватного права. Швидше навпаки, перший частіше має перевагу в тому розумінні, що застосуванню підлягає міжнародне приватне право лише тієї держави, суди якої мають міжнародну підсудність”. Тому, що в кожній державі встановлені свої правила підсудності, позивачеві може бути надане право вибору серед декількох, які володіють компетенцією судів. У такій ситуації саме підсудність визначить колізійне та застосовуване матеріальне право. На основі цього та деяких інших аргументів Х. Шак робить висновок, що міжнародне цивільне процесуальне право й міжнародне приватне право є самостійними галузями внутрішньодержавного права⁶.

Таким чином, навіть загальний опис проблеми одразу виявляє різні точки зору на питання про природу та місце міжнародного цивільного процесу: міжнародний цивільний процес розглядається як частина національного процесуального права, як частина міжнародного приватного права, як самостійна галузь національного права. При цьому більшість авторів виступає за включення міжнародного цивільного процесу в національний процес.

Однак при розгляді спорів, ускладнених іноземним елементом, неминуче виникають питання, які виходять за рамки національної юрисдикції. При необхідності проведення

³ Лунц Л. А. Международное частное право. — М., 1970. — С. 28-29.

⁴ Маковский А. Л. Концепция развития российского законодательства в сфере международного частного права // Концепции развития российского законодательства. — М., 1998. — С. 248.

⁵ Ануфриева Л. П. Международное частное право: В 3-х т.: Учебник. — М.; 2000. — Том 1. Общая часть. — С. 101.

⁶ Шак Х. Международное гражданское процессуальное право: Учебник / Пер. с нем. — М., 2001. — С. 10.

процесуальних дій за межами її території держава повинна звернутися за наданням міжнародної правової допомоги. І хоча кожна держава сама визначає межі власної міжнародної підсудності, забезпечує визнання або невизнання рішень іноземних судів на своїй території, кількість міжнародних договорів, які встановлюють зобов'язання держав у сфері визнання та виконання рішень іноземних судів досить значна.

Таким чином, провадження у цивільних справах, яке виникає в умовах міжнародного обороту, міжнародного життя, регламентується нормами як національного, так і міжнародного права. Причому ці норми утворюють взаємозалежний комплекс і їх взаємозв'язок обумовлений регулюванням особливої групи правовідносин — суспільних відносин, які мають зв'язок як із правопорядками декількох держав, так і з міжнародним правопорядком.

Т. М. Нешатаєва відзначає: «Класичне визначення не враховує, що міжнародний цивільний процес ґрунтується на взаємозв'язку різнорідних правових норм — взаємодії правових процедур різних держав і міжнародних установ. Таким чином, міжнародний цивільний процес не може зводитися до процесуальних форм однієї держави»⁷. Визначаючи міжнародний цивільний процес, Т. М. Нешатаєва розширює традиційне про нього уявлення, включаючи до його сфери також міжнародні процедури, зокрема розгляд справ за участю фізичних і юридичних осіб у Європейському Суді з прав людини, у Суді ЄС. «Міжнародний цивільний процес — комплекс міжнародних і внутрішньодержавних норм, які є інститутом міжнародного приватного права та регламентуючий взаємозв'язок і взаємодія національних і міжнародних органів правосуддя (інших правоохоронних органів), які здійснюють провадження у цивільних справах з метою визначення й захисту порушених або невизнаних прав і законних інтересів особи та суспільства»⁸.

До питань, які охоплюються поняттям «міжнародний цивільний процес», Т. Н. Нешатаєва відносить такі:

- про міжнародну підсудність цивільних справ;
- про цивільно-правовий статус іноземних фізичних і юридичних осіб;
- про цивільно-процесуальний статус іноземної держави і його дипломатичних представництв;
- про цивільно-процесуальний статус міжнародних організацій;
- про іноземні судові доручення;
- про порядок встановлення змісту права, яке підлягає застосуванню;
- про визнання і примусове виконання іноземних судових рішень з цивільних справ;
- про вчинення нотаріальних дій.

З усієї сукупності цивільних справ можна виділити групу економічних прав господарюючих суб'єктів, захист яких підпорядковується загальним принципам міжнародного цивільного процесу, але разом з тим останні мають свою специфіку.

Ст. 1 ГПК України передбачає, що до компетенції господарських судів належать справи, де суб'єктами виступають іноземні організації, міжнародні організації, зайняті підприємництвом іноземні громадяни й особи без громадянства. На території України сформовані й діють суди, спеціально призначені для розгляду економічних спорів, подібні до закордонних торговельних судів (Франція) або спеціалізованих відділень загальних судів для торговельних справ (Англія, ФРН), у тому числі й за участю іноземних осіб. Це викликало необхідність доповнення господарського законодавства низкою нових правил, які В.К. Пучинський визначив як «господарсько-процесуальні норми міжнародного приватного права»⁹.

Із цим твердженням можна погодитися, якщо розглядати міжнародне приватне право як правову полісистему, яка включає норми міжнародного й національного права, яке регламентує міжгалузеві відносини. У цій системі міжнародний цивільний процес є галуззю міжнародного приватного права, а міжнародний господарський (арбітражний) процес — інститутом міжнародного цивільного процесу.

⁷ Нешатаєва Т. Н. Международный гражданский процесс: Учеб. пособие. — М.: Дело, 2001. — С. 13.

⁸ Там же. — С. 29.

⁹ Пучинский В. К. Комментарий к Арбитражному процессуальному кодексу Российской Федерации. — М., 1995. — С. 443.

Однак, недоліком пропонованої назви зазначеного правового інституту вбачаються такі моменти. По-перше, коло країн, де спеціальні суди, які розглядають комерційні спори, називаються арбітражними, не є досить широким. Яка-небудь подібність у назвах подібних судів взагалі відсутня. Це можуть бути економічні, господарські, торговельні суди тощо. По-друге, терміни “арбітраж”, “арбітражний” у міжнародній практиці асоціюються винятково з недержавними установами й процедурами. З іншого боку, термін “арбітраж” підкреслює комерційний характер розглянутих спорів. Можливо, варто продовжити пошук іншого, більш вдалого терміна. Але авторів вбачається плідною сама ідея виділення такого інституту в рамках міжнародного цивільного процесу, оскільки наявна самостійна мета такого регулювання — найбільш швидкий розгляд підприємницьких спорів — обумовлена реаліями міжнародного ділового (господарського) обороту.

За визначенням Д. І. Фельдмана, “під інститутом варто розуміти систему взаємозалежних за своїм призначенням норм, які регулюють відносно відособлену сукупність суспільних відносин”¹⁰. За характеристикою А. С. Піголкіна, термін “правовий інститут” означає відособлену групу норм права, які регулюють комплекс взаємозалежних між собою однорідних відносин. Звичайно, це певна, якісно єдина група правових норм у середині тієї або іншої галузі права¹¹.

У системі міжнародного права інститут міжнародного господарського процесу може бути складовою частиною галузі, яка регламентує взаємне визнання й рівне забезпечення особистих і майнових прав індивідів і юридичних осіб однієї держави на території іншої, — на думку Г. В. Ігнатенко — “правова допомога та інші форми правового співробітництва”.

При цьому принципами міжнародного господарського процесу є:

- право на пред’явлення позову в іноземні арбітражні (господарські) суди;
- зрівняння правового статусу в господарському процесі з національними фізичними і юридичними особами;
- встановлення спеціальних правил юрисдикції;
- допустимість угод про підсудність;
- допустимість документів, отриманих з іноземних держав, у випадках, передбачених законом;
- визнання і виконання рішень іноземних судів і арбітражів;
- співробітництво різних держав;
- імунітет держави.

Таким чином, ми пропонуємо по-новому поглянути на місце міжнародного цивільного процесу та міжнародного господарського процесу в системі сучасного права з урахуванням найновіших тенденцій розвитку правових систем. Запропонований у статті підхід переслідує дві мети: перша стосується взаємодії правопорядків і слугує подальшій уніфікації питань міжнародного господарського процесу, друга — передбачає визначення таких правил вчинення міжнародних юрисдикційних дій, які б свідчили про дієвість судової форми вирішення спорів і сприяли б подальшому утвердженню ролі державних судів у вирішенні саме міжнародних спорів.

¹⁰ Фельдман Д. І. Система міжнародного права. — Казань, 1983. — С. 46.
¹¹ Див.: Юридическая энциклопедия — М., 1999. — С. 378.